Cristinel MUNTEANU

Expresii şi citate latineşti celebre modificate în contexte româneşti şi străine

Cr.M. – conf. univ. doctor în filologie şi în filosofie al Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi; predă la Universitatea „Danubius" din Galaţi discipline din sfera ştiinţelor limbajului şi ale comunicării. A publicat ca autor: *Sinonimia frazeologică în limba română* (2007); *Lingvistica integrală coşeriană* (2012); *Frazeologie românească. Formare şi funcţionare* (2013); *Tradition and Innovation in Language and Linguistics* (2017), iar ca editor: Tobias Peucer, *Despre relatările jurnalistice* (2008); B. P. Hasdeu, *Studii de ştiinţa limbii* (2013); E. Coşeriu, H. Geckeler, *Orientări în semantica structurală* (2016; trad. de Cr.M.) etc. Este, de asemenea, autorul a peste 150 de articole şi comunicări. Domenii de interes: filosofia limbajului, teoria limbii, semantică, frazeologie, hermeneutică, lingvistica textului.

In memoriam Prof. Anatol Ciobanu (1934-2016)

0. Începând cu anul 2005, cu prilejul unor manifestări ştiinţifice organizate fie la Iaşi, fie la Chişinău, am avut oportunitatea să-l întâlnesc, în mijlocul universitarilor basarabeni – care îi purtau un adânc respect –, pe profesorul Anatol Ciobanu. O dată, însoţindu-l la pas pe drumul către Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi, am purtat cu distinsul lingvist o discuţie despre diverse expresii latineşti, dar mai cu seamă despre celebra afirmaţie a lui John Locke, *Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu* [‘Nimic nu este în intelect, care să nu fi fost mai întâi în simţuri’], pe care lingvişti faimoşi operaseră unele modificări motivate de preocupările lor: *Nihil est in* ***syntaxi****, quod non* [*prius*] *fuerit in* ***stylo*** (L. Spitzer), *Nihil est in* ***lingua****, quod non prius fuerit in* ***oratione*** (É. Benveniste) etc. Îndrăgostit de limba latină, el însuşi coautor al unui dicţionar latin–român de expresii consacrate, Anatol Ciobanu cunoştea foarte bine şi contextul teoretic al respectivelor modificări[1]. Ca atare, îmi permit să dedic amintirii acestui însemnat profesor şi lingvist basarabean ur-

BDD-A30104 © 2019 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:58:55 UTC)

mătorul material (datând chiar din acea vreme) alcătuit din comentarii scrise pe marginea câtorva formule latinești[2].

1. ***Ab equis ad asinos*** [‘Din cai în măgari’]. Sintagma, semnificând o transformare (din ceva bun în ceva mai rău), a fost înregistrată de Erasmus de Rotterdam în *Zicătorile* sale. Este prezentă, în forma latinească, doar la Ciobanu & Novac (2002, p. 9).

Formula este cunoscută la noi, în redare românească, în special din basmul *Povestea lui Harap-Alb* de Ion Creangă, mai exact, din vorbirea certărețului Gerilă: „Ia ascultați, măi, dar de când ați pus voi stăpânire pe mine, zise Gerilă? Apoi *nu mă faceți din cal măgar*, că vă veți găsi mantaua cu mine! Eu îs bun cât îs bun, dar și când m-a scoate cineva din răbdare, apoi nu-i trebuie nici țigan de laie împotriva mea”. De fapt, expresia poate fi întâlnită mult mai devreme în cultura noastră, în cronica lui Radu Popescu (ca valoare stilistică, corespondentul lui Ion Neculce printre cronicarii munteni), în relatarea unui eveniment „rușinos”: „…iată și Ștainvil ghinărar vine, și necitindu încă dicretu, au rânduit pă Gheorghe beizadea să să chiiame ban al Craiovei, iar nu domn sau gubernator, *din cal l-au făcut măgari* și au rânduit și 4 consiliiari din boiarii cei mai de jos, să fie lângă ban Gheorghe, iar cei ce avea nădejde să fie ei mai mari i-au lăsat îndeșărt, de s-au rușinat ca niște oameni proști, *că au cercat cămila să-și puie cercei la ureichi apoi și ureichile le-au tăiat*. Acest féli de bine ș-au dobândit cu mintea lor de la nemți”[3]. După cum se observă, pentru ideea de umilire, se face aluzie și la o fabulă având în centrul atenției cămila.

Imaginea concretă a metamorfozei calului în măgar (precum și procesul inversat, de revenire) se găsește într-un fragment de basm popular, *Frumoasa lumii*, cules de M. Eminescu: „El a-ncălicat pe un cal și s-a pornit. Mergând cu calul cela a dat pe-un câmp de flori și s-a plecat *calul* să mănânce și *s-o făcut măgar*. El a strâns un mănuchi de flori și l-a pus în buzunariu. Mergând el călare pe măgar mai departe a dat de un iaz. Să pleacă *măgarul* să bee apă și *se face iar cal*”[4]. Întrucât flăcăul din poveste fusese înșelat și umilit de Frumoasa lumii, el se răzbună pe aceasta transformând-o, cu viclenie, într-o… măgăriță, pedepsind-o, deci, astfel. După o perioadă de umilință și căință binemeritate, flăcăul

BDD-A30104 © 2019 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:58:55 UTC)

o va readuce pe Frumoasa lumii la înfățișarea inițială, redându-i noblețea și căsătorindu-se cu ea. Expresia *a face din cal măgar*, cu largă distribuție în textul de mai sus, este un enunț aparținând discursului repetat doar dacă Eminescu „s-a jucat" cu ea (făcând aluzie la aceasta), caz în care se poate vorbi și de o permutare operată de scriitorul român: *a face din măgar cal*[5].

Este posibil ca sintagma *ab equis ad asinos* să provină dintr-o poveste asemănătoare. Să ne reamintim că în antichitate metamorfozele erau curente în literatură: la Homer (în *Odiseea*), la Ovidius (*Metamorfozele*), la Apuleius (*Măgarul de aur*) etc.

2. *Ad maiorem Dei gloriam* ['Spre mai marea glorie/slavă a lui Dumnezeu; a acționa dezinteresat, pentru o cauză nobilă']. Este deviza ordinului iezuiților, cuprinsă în *Canones et decreta oecumenici concilii Tridentini*, emise de Conciliul de la Trento, 1545-1563 (cf. Marian 1973). Uneori se spune și *ad maiorem ecclesiae/papae gloriam* (cf. Ciobanu & Novac 2002). Sintagma se regăsește în literatura patristică și sub forma extinsă *ad maiorem Dei gloriam* ***vincit pietas*** ['spre mai marea glorie a lui Dumnezeu evlavia a învins'] la Gregorius Magnus sau în cea scolastică: *ad maiorem Dei* ***reverentiam*** ['spre o mai mare cinstire a lui Dumnezeu'], la Toma d'Aquino (cf. Munteanu E.&L. 1996).

Desigur că există și atacuri (mai mult sau mai puțin ludice) îndreptate împotriva formulei canonice. Bunăoară, Voltaire (filosof, dar și scriitor) contestă, plin de ironie, printr-o povestioară (din al său *Dictionnaire philosophique*), deviza ordinului iezuiților, *ad maiorem Dei gloriam*. Diatriba vine din gura unui derviș-șef, Ben-al-Betif, care pretinde că Dumnezeu nu are nevoie de glorie, căci nu este conceput după chipul și asemănarea oamenilor, singurii doritori de slavă.

O interesantă modificare prin substituție, motivată contextual, a expresiei analizate o descoperim la Eminescu, în două dintre textele sale publicistice. În primul (datând de prin 1879), prezentând „unitatea de vederi în cabinetul actual" prin extrase din jurnalele vremii, poetul comentează: „Din aceste producțiuni cititorul nostru va învăța multe lucruri frumoase și instructive; va învăța cum, pentru a-ți face pe cineva prieten, trebuie să-l tratezi cu eleganța bâtei și a reteveiului și cum

BDD-A30104 © 2019 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:58:55 UTC)

Mărgăriteștii, Pătârlăgenii, Dimancii, ieri încă numiți ignoranți, inepți, neoneşti, devin de a doua zi niște dulci prieteni cari te susțin și pe cari-i susții, totul, se-nțelege, ***in*** *majorem* ***Romaniae*** *gloriam*"[6].

Într-un alt articol (din 1880), Eminescu întrebuințează aceeași expresie modificată, atacând guvernul liberal după cum urmează: „Totdeauna înaintea unui vot economicos sau a unor discuții economicoase guvernul se îmblânzește, iar ziarele lui foiesc de făgăduințe. Acum, când crapă lemnile și pietrile de ger, «Românul» încălzește sufletele tremurătorilor contribuabili arătând ce admirabilă situațiune (mincinoasă) financiară e aceea a guvernului roșu și ce multe proiecte minunate pentru a ferici nația va vota marele partid naționale-liberale ***in*** *majorem* ***Romaniae*** *gloriam*"[7].

De altfel, tot Eminescu, într-o scrisoare (din 1877) redactată în germană și adresată lui Maiorescu schimbă această deviză în folosul Junimii: „*Ad majorem* ***Junimea*** *gloriam*" (*apud* Dumistrăcel 2006, p. 234).

3. ***Amore, more, ore, re iuguntur/probantur amicitiae*** ['Prin iubire, prin comportament, prin vorbire, prin împrejurări se leagă/se pun la încercare prieteniile']. Formula își are originea în Evul Mediu. După opinia lui Ștefan Cucu (2002, p. 275), ea face parte din categoria acelor expresii cu caracter ludic (frecvente în acele timpuri), adică jocuri de cuvinte bazate pe rimă, cum ar fi: *Theoria sine praxe, quasi rota sine axe* ['Teoria fără practică e ca roata fără osie'] sau *Nomen est omen* ['Numele este prevestire'] sau *Ad augusta, per angusta* ['La lucruri măreţe se ajunge pe căi înguste'] sau *Nomina stultorum, ubique locorum* ['Numele proştilor, în toate locurile]' etc. Există, ca variantă, și sintagma *Amicus cognoscitur amore, more, ore, re* ['Prietenul se cunoaște după dragoste, moravuri, vorbe și treburi'] (cf. Ciobanu & Novac 2002, p. 19).

Partea de început a enunțului este întrebuințată într-un celebru poem într-un vers, scris în latină în secolul al XVII-lea de către iezuitul Athanasius Kircher, citat de Nicolae Manolescu: „«*Tibi vero gratias agam quo clamore? Amore more ore re*» («Cum să-ți strig gratitudinea mea? – întrebă poetul pe Dumnezeu, care îi răspunde: Prin dragostea ta, prin felul tău de a fi, prin rugăciunile și prin actele tale»)"[8]. După cum se observă, poetul iezuit a îmbogățit seria de cuvinte, ce se obțin unul din

BDD-A30104 © 2019 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:58:55 UTC)

altul prin căderea sunetului inițial (afereză), cu termenul *clamore*, supunând, așadar, expresia unui dublu proces de modificare: suprimare și adăugare.

Eseistul Luca Pițu utilizează și el (bineînțeles, de dragul unui colaj postmodernist) un fragment din formula discutată aici: „Am petrecut, firescamente, întru *amore, more, ore, re*”[9].

4. *In vino veritas* [‘În vin e adevărul’]. Aceste cuvinte foarte cunoscute sunt puse pe seama poetului grec Alceu (Alkaios), care a trăit în secolul al VI-lea î.Hr., doar că, inițial, ele erau într-o formă oarecum diferită: „Vinul este o oglindă pentru oameni” (*Oinos anthropoisi dioptron*). În *Banchetul* (*Symposion*, 217 e) Platon așază în gura lui Alcibiade, care-l laudă pe Socrate, maxima grecească, devenită populară, *En oino aletheia* [‘În vin adevărul’], ce corespunde latinescului *In vino veritas*, pe care îl descoperim în *Istoria naturală* (*Naturalis historia*, XIV, 28) a lui Pliniu cel Bătrân (vezi Cucu 2002, p. 214-215). Desigur că Alceu observase, ca unul ce se deda plăcerilor vieții (era din Lesbos, fusese îndrăgostit de Safo, care-l respinsese), că omul, la băutură, devine vorbăreț[10]. Totodată, pe vremea lui, celor bănuiți de fapte infamante li se „serveau” vinuri tari în cantități mari, spre a-i îmbăta și a obține de la ei adevărul (cf. Berg 2003, p. 169).

Eminescu acordă expresiei latinești o altă semnificație și o altă origine: „Ea a luat naștere în Polonia sub influența latinității medie și nu înseamnă deloc că «la vin spune omul adevărul». […] Proverbul are cu tot alt înțeles. La germani, la slavi, la românii din suta a șaptesprezecea asemenea existau între amici dueluri de beție, lupte frățești de încercare în băutură din cari să se vază care pe care-l va culca mai întâi la pământ. Deci *in vino veritas* [s.n.] însemnează «nu-ți amăgi pe amic la băutură; pe când el bea în realitate tu nu turna vinul pe mânecă, pe gulerul cămășii sau pe după spate, pentru ca el să bea mai mult decât tine și să-l biruiești prin înșelăciune. – Adevăr la vin!»”[11]. Ipoteza lui Eminescu nu pare prea convingătoare, dar trebuie văzut și ce anume i-a prilejuit discutarea maximei. Eminescu dorea, de fapt, să arate astfel că articolul publicației maghiare „Pester Lloyd”, declanșat de declarațiile naționaliste ale unui anume Grădișteanu, din timpul unui toast, este

BDD-A30104 © 2019 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:58:55 UTC)

nefondat atunci când aplică sintagma latinească în cazul discursului respectivului senator român, întrucât acesta-și bătuse joc (în 1867) tocmai de ideile pe care le-a susținut „la chef". Totuși, tocmai credința că are dreptate în privința sensului corect atribuit maximei, îl face pe Eminescu să o modifice apoi printr-o adăugare ce-i schimbă, într-adevăr, înțelesul: „Din contră, nu există stare mai amăgitoare în privirea caracterului decât cea de beție. Cel sincer devine mincinos, cel fricos se laudă cu curajul, cel vesel devine plângător, cel tăcut vorbăreț. Deci: *in vino* ***non*** *est veritas* [s.a.]"[12].

O completare târzie, face ca expresia să capete forma *In vino veritas,* ***in aqua sanitas*** ['În vin e adevărul, în apă – sănătatea'] (cf. Ciobanu & Novac 2002, p. 85).

5. ***Magister dixit*** ['A spus-o magistrul']. Se apreciază că aceste cuvinte erau folosite de discipolii lui Pitagora (în greceşte *autos epha*; şi cu varianta latină *ipse dixit*) ca argument ultim, incontestabil într-o dispută. Mai târziu, scolasticii procedau la fel, utilizând expresia atunci când citau părerile maestrului lor, Aristotel (vezi și *infra*)[13]. O formulă înrudită este *iurare in verba magistri* ['a jura pe vorbele profesorului'] (Horatius, *Epistulae*, 1, 1, 14 – unde poetul lua peste picior discipolii care se încredeau orbește în filosofia dascălului lor), întrebuințată în același sens și având-și originea în obiceiul gladiatorilor de a depune, la început, un jurământ în fața profesorului sau a antrenorului lor. Astăzi, *Magister dixit* se spune și în mod ironic când cineva nu admite sub nicio formă să-i fie combătute opiniile.

După opinia unui erudit de talia lui J.L. Borges, sintagma nu se utiliza inițial în această accepție. El susține că Pitagora nu a lăsat niciun text scris, întrucât dorea ca gândirea sa, după moarte, să continue să trăiască în mintea discipolilor săi. De aici ar veni și maxima *Magister dixit*, care, din păcate, mai mereu s-ar folosi greșit: *„Magister dixit* nu vrea să însemne că «maestrul a spus și cu asta discuția se încheie». Dimpotrivă, înseamnă exact contrariul: un pitagorian proclama o teorie, care, poate, nu ar fi în tradiția pitagoriană, cum ar fi, de exemplu, teoria timpului ciclic. Iar când se afirma că aceasta nu ar corespunde tradiției, spuneau *Magister dixit* și aceasta le permitea să inoveze. El considera

BDD-A30104 © 2019 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:58:55 UTC)

că, în fond, cărțile te înlănțuie sau, pentru a spune cu vorbele «scripturii», litera ucide, dar spiritul însuflețește”[14].

Dar iată ce afirmă și Coșeriu despre Averroes: „Se spune de[spre] Averroes că el credea atâta în Aristotel că, dacă Aristotel ar fi spus că cineva care șade e în picioare, sau cineva care e în picioare e așezat pe scaun, Averroes ar fi jurat că așa este. Și el e cel care spunea «*Magister dixit*», în realitate «Aristo cala», adică «Aristotel a spus»”[15].

După caz, expresia suferă modificări. În publicistica lui Eminescu descoperim următorul exemplu: „Nu noi o zicem aceasta: ***Papa** dixit*. Singurul care, după «Românul», a rămas fidel drapelului de la 1848, ***d. Dimitrie Brătianu** o zice*”[16]. Ce-i drept, substituirile se produc frecvent în presă (din care ne interesează, cu precădere, genul eseistic). Filologul Andrei Cornea (în „Dilema”, 11-17 aprilie, 2003) îl înlocuiește pe *magister* cu Stalin: ***„Stalin** dixit”*. De obicei, în locul profesorului este așezat un nume cu autoritate. Discutând despre cimilituri [ci-mi-li] și despre modul în care o gramatică neroadă (a lui Măcărescu) a depreciat sensurile lumii, Vasile Lovinescu inserează într-un citat din Creangă formula preschimbată: „«Mi-ți-i, ni-vi-li, me-te-îl-o, ne-ve-i-le; me-te-îl-o, ne-ve-i-le, mi-ți-i, ni-vi-li. Ce ar fi aceia, ducă-se pe pustii! (***Creangă** dixit*, n.n. [V.L.]). Unii dondăneau ca nebunii până-i apuca amețeala»”[17].

Se poate și altcumva; în locul unei personalități apare un… partid: „În același fel teroarea comunistă decenii ne-a dresat să zicem și noi «***Partidul** dixit*!»”[18].

Bibliografie selectivă

1. Berg 2003 = I. Berg, *Dicționar de cuvinte, expresii, citate celebre*, Editura Vestala, București, 2003.
2. Ciobanu & Novac 2002 = Anatol Ciobanu, Lidia Novac, *Mic dicționar latin – român de expresii consacrate*, Chișinău, Museum, 2002.
3. Cucu 2002 = Ștefan Cucu, ***Cogito, ergo sum**. Dicționar de cugetări latinești și grecești comentate*, Constanța, Ex Ponto, 2002.
4. Dumistrăcel 2006 = Stelian Dumistrăcel, *Discursul repetat în textul jurnalistic. Tentația instituirii comuniunii fatice prin mass-media*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2006.
5. Marian 1973 = Barbu Marian, *Dicționar de citate și locuțiuni străine*, București, Editura Enciclopedică Română, 1973.

BDD-A30104 © 2019 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:58:55 UTC)

6. Munteanu E.&L. 1996 = Eugen Munteanu, Lucia-Gabriela Munteanu, ***Aeterna latinitas**. Mică enciclopedie a gândirii europene în expresie latină*, Iași, Polirom, 1996.

Note

[1] Pentru o tratare *in extenso* a acelor transformări, vezi Cristinel Munteanu, *Modificarea discursului repetat latinesc în registrul grav al științei și al filozofiei*, în Nicolae Saramandu *et alii* (editori), Academia Română. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti" București, *Lucrările primului simpozion internațional de lingvistică (București, 13-14 noiembrie, 2007)*, București, Editura Universității din București, 2008, p. 207-217.
[2] Vezi și articolul profesorului Stelian Dumistrăcel (dedicat sărbătoririi lui Anatol Ciobanu la 70 de ani), *Dicton și slogan*, în „Limba Română" (Chișinău), anul XIV, nr. 12, 2004, p. 46-53.
[3] Vezi *Cronicari munteni* (ediție îngrijită de Mihail Gregorian, studiu introductiv de Eugen Stănescu), vol. I (*Stolnicul Constantin Cantacuzino, Anonimul cantacuzinesc, Radu Popescu*), București, Editura pentru Literatură, 1961, p. 520.
[4] Mihai Eminescu, *Opere*, vol. VI, București, Editura Academiei Române, p. 347.
[5] În ceea ce privește disponibilitatea lui Mihai Eminescu pentru întrebuințarea formulelor paremiologice, vezi Ioan Milică, *Proverbialul Eminescu*, în „Cronica veche", anul VII, nr. 4, 2017, p. 5.
[6] M. Eminescu, *Opere*, vol. X, București, Editura Academiei Române, 1989, p. 325.
[7] *Idem*, p. 347.
[8] Nicolae Manolescu, *Despre poezie*, Brașov, Aula, 2002, p. 43.
[9] Luca Pițu, *Ultima noapte de dragoste și întâia noapte de filozofie*, București, Nemira, 1999, p. 101.
[10] Semnificativ este că, la intrarea într-un institut de cercetări atomice din America, o placardă atenționa: „Alcoolul conservă orice, cu excepția unui secret!". O altă expresie latinească privind sinceritatea este *Ex boca parvulorum veritas* ['Din gura copiilor iese adevărul'] (cf. Marian 1973, p. 61).
[11] M. Eminescu, *Opere*, vol. XIII, București, Editura Academiei Române, 1985, p. 218.
[12] *Ibidem*.
[13] O formă modernă, citată uneori, este sintagma englezească *His master's voice* ['Vocea stăpânului'] (cf. Berg 2003, p 173 și 151).
[14] Jorge Luis Borges, *Cărțile și noaptea*, Iași, Junimea, 1988, p. 123.
[15] În vol. *In memoriam Eugeniu Coșeriu*, București, Editura Academiei Române, 2004, p. 122.
[16] M. Eminescu, *Opere*, vol. XIII, p. 286.
[17] Vasile Lovinescu, *Mitul sfâșiat*, Iași, Editura Institutul European, 1999, p. 218.
[18] În „Făclia", 6 noiembrie, 1991, p. 3 (*apud* Ciobanu & Novac 2002, p. 98).

BDD-A30104 © 2019 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:58:55 UTC)